

BOSNA I HERCEGOVINA

UPRAVLJANJE PANDEMIJOM NAUČENE LEKCIJE ZA SIGURNIJU BUDUĆNOST

Sabahudin Harčević

UPRAVLJANJE PANDEMIJOM NAUČENE LEKCIJE ZA SIGURNIJU BUDUĆNOST BOSNA I HERCEGOVINA

Izdavač:

Centar za sigurnosne studije BiH
Branilaca Sarajeva 13/1, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.css.ba, info@css.ba

Autor:

Sabahudin Harčević

Dizajn:

Srđan Ilić

Mart 2023.

Ova analiza je urađena zahvaljujući podršci Rockefeller Brothers Fund (RBF).
Mišljenja i stavovi autora nisu nužno stavovi i mišljenja RBF-a.

Centar za sigurnosne studije - BiH

Centre for Security Studies - BH

Metodologija

Istraživanje se zasnivalo na dobijanju podataka iz primarnih i sekundarnih izvora. U pogledu primarnih izvora podataka, zahtjevi za slobodan pristup informacijama upućeni su adekvatnim institucijama u Bosni i Hercegovini. Takav pristup nastojao je otkloniti praznine i nejasnoće u procesu dobivanja podataka iz sekundarnih izvora. Od posljednjeg, korišćeni su zvanični izvještaji međunarodnih i domaćih institucija, naučni i stručni članci i članci online medija.

Osnovne informacije

COVID-19 je respiratorna infekcija disajnih puteva koju izaziva SARS-CoV-2 (virus koji po svojim karakteristikama pripada koronavirusima) i prvi put se pojavila krajem decembra 2019. godine u Vuhanu, u kineskoj provinciji Hubei. U januaru 2020. godine, razvila se u epidemiju u NR Kini i proširila se diljem svijeta. COVID-19 se prenosi kada ljudi udišu zrak kontaminiran kapljicama i malim česticama u zraku koje sadrže virus. Rizik od udisanja je najveći kada su ljudi u bliskom kontaktu, ali se mogu udahnuti i na većim udaljenostima, posebno u zatvorenom prostoru. Do 15. februara 2023. godine potvrđeno je 677.980.081^[1] slučajeva COVID-19 širom svijeta, od čega je 6.784.081 osoba umrla. Krajem 2020. godine razvijene su prve vakcine protiv COVID-19, a prva vakcina koju je Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) zvanično odobrila bila je Pfizer/Biontech^[2]. Tri godine nakon izbijanja pandemije COVID-19, u većini zemalja svijeta situacija je stavljena pod kontrolu i svijet se vratio aktivnostima i načinu života koji je postojao prije pandemije COVID-19.

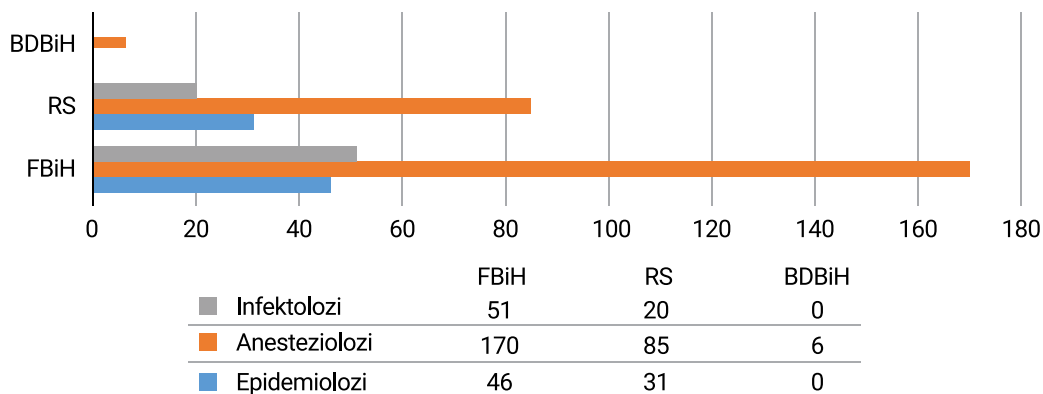
Kontekst

Da bi se objasnili izazovi sa kojima se sistem u Bosni i Hercegovini (BiH) suočio nakon proglašenja pandemije COVID-19, potrebno je analizirati strukturu sistema u BiH, budući da krizni planovi, nalozi i strategije nisu usvojeni na nivou cijele zemlje, već na nivou entiteta [Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS)] i Brčko Distrikta BiH (BD BiH)]. Prvi slučaj COVID-19 u BiH zabilježen je 5. marta 2020. godine, a od tada do 15. februara 2023. godine u BiH je zabilježeno 401.499 slučajeva COVID-19, od čega je umrlo 16.265 osoba^[3]. U februaru 2021. godine u BiH je stigla prva vakcina^[4] (SPUTNIK V), a do sada je u BiH potpuno cijepljeno 846.080 osoba protiv COVID-19. U BiH trenutno nisu na snazi mjere u vezi sa COVID-19, a građani su se vratili svojim uobičajenim životnim aktivnostima.

Pandemija COVID-19 i njene ekonomske posljedice imale su relativno veliki utjecaj na stanovništvo i ekonomiju BiH. U tu svrhu zemlje širom svijeta, uključujući i BiH, uvele su mjere za sprečavanje širenja bolesti uvođenjem određenih ograničenja građanima (ograničenje kretanja, zatvaranje državnih granica za strane državljane, policijski sat, zabrana okupljanja, instrukcije za ostanak kod kuće, karantin, obavezna kućna izolacija, podsticanje izbjegavanja bliskih ličnih kontakata) što je dovelo do ograničavanja pojedinih individualnih prava i sloboda građana. Pojava pandemije COVID-19 predstavljala je ozbiljne izazove kako za međunarodni tako i za domaći sistem i njegove institucije. Mjere koje su provodile bile su prilično restriktivne, a kako su usvajane na različitim nivoima vlasti u BiH, izazvale su određenu konfuziju među samim građanima, što je dovelo do stvaranja brojnih teorija zavjere, kako od strane medija, tako i od strane samih građana. Tako je na snimku koji je nekoliko hiljada puta podijeljen na Facebook-u građanima savjetovano da ne vjeruju ljekarima i da Covid-19 liječe medom i propolisom jer farmaceutske kompanije kriju prirodne lijekove. U videu ženska osoba objašnjava kako testovi na COVID-19 uzimaju ljudsku DNK, a nakon toga ljekari prave određenu vrstu čipa. Ona navodi da i testovi dokazano ne djeluju, odnosno uopšte ne pokazuju da je neko bolestan, već jednostavno čim osoba ima blagu temperaturu ili neku slabost pokažu pozitivni^[5]. Također, portal N1 je 17. septembra 2020. godine neosnovano zaključio da je dnevni bilans novozaraženih „oborio rekorde“ za taj dan. Zvanični podaci institucija govore da su, nažalost, veće cifre zabilježene krajem jula 2020. godine^[6]. Koliko je BiH bila nespremna da adekvatno odgovori na sve izazove koje je sa sobom donijela pandemija COVID-19 govori i činjenica da nacionalni plan pripravnosti i kontrole gripa u BiH nije ažuriran 14 godina. Izazovi nalažu da se postave sljedeća pitanja: Da li su poduzeti odgovarajući i blagovremeni koraci da se spriječi širenje virusa? Koliki je bio nivo koordinacije između domaćih i međunarodnih aktera u rješavanju vanredne situacije? Šta je uzrok visoke smrtnosti u BiH od COVID-19?

U pokušaju da se odgovori na ova pitanja, a analizirajući sistemski odgovor BiH na epidemiju COVID-19, može se reći da je COVID-19 nanio veliku štetu ionako krhkom zdravstvenom sistemu u BiH. Prema *CEOWORLD Health Care* indeksu^[7], koji rangira 89 zemalja prema faktorima koji doprinose ukupnom zdravlju, zdravstveni sistem BiH je na 75. mjestu. Zdravstveni sistem u BiH je karakterističan po velikoj fragmentaciji, s obzirom na to da je na različite načine organiziran u entitetima FBiH, RS i BD BiH. Organizacijski, ovaj sistem funkcioniše kroz 13 potpuno različitih podsistema na nivou entiteta RS i FBiH, kantona^[8] i BD BiH^[9] što značajno otežava pružanje potrebnih usluga u zdravstvu^[10]. Pandemija COVID-19 razotkrila je pravo stanje zdravstvenog sistema u BiH. Prema postojećim kadrovskim normativima u oblasti javnog zdravstva^[11] u FBiH nedostaje skoro 50% doktora medicine specijaliziranih za javno zdravstvo. U entitetu FBiH uočen je evidentan nedostatak kadrova kako u pojedinim kliničkim disciplinama tako i u oblasti javnog zdravstva, posebno u oblasti epidemiologije, gdje je na području ovog entiteta u 2020. godini radilo 46 epidemiologa, a 170 anesteziologa^[12].

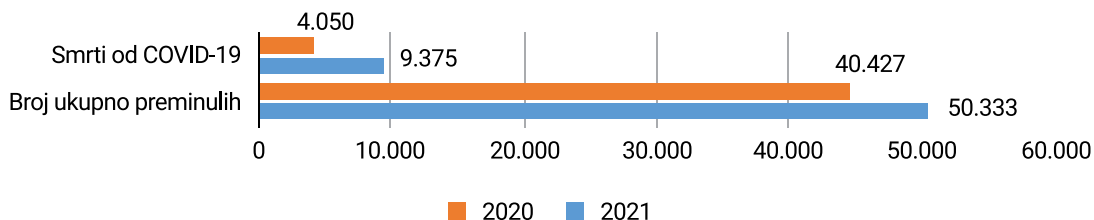
Što se tiče entiteta RS, radio je 31 epidemiolog i 85 anesteziologa^[13], a u BD BiH uopšte nije bilo određenih specijalista, dok je u BD BiH u 2020. godini bilo na raspolaganju ukupno 6^[14] anesteziologa^[15]. S obzirom na to da BiH teži integraciji u EU, može se reći da postoji određeni manjak u broju ljekara specijalista, ako se uzmu u obzir podaci iz susjedne Hrvatske, koja je članica EU. Naime, prema podacima iz 2021. godine, Hrvatska (koja ima 340.674 stanovnika više od BiH)^[16] je imala 159 epidemiologa i 715 anesteziologa.^[17]

Slika 1 – Specijalisti medicine u BiH 2020. godine

Kada je u pitanju broj kreveta i respiratora, u FBiH je u 2019. godini bilo dostupno 7.850 kreveta [1 krevet na 282 stanovnika (popis stanovništva 2013. godine^[18])], od čega je 533 predviđeno za intenzivnu njegu, a broj raspoloživih i upotrebljivih respiratora iznosio je 212^[19]. Također, u 2019. godini u RS je bilo dostupno 4.692^[20] kreveta [1 krevet na 261 stanovnik (popis stanovništva 2013.)], dok je u BD BiH bilo dostupno 315 kreveta [1 krevet na 265 stanovnika (popis stanovništva iz 2013. godine)], a na raspolaganju su imali 4 upotrebljiva respiratora. I kada je u pitanju broj kreveta, BiH zaostaje za susjednom Hrvatskom, s obzirom da je Hrvatska 2021. imala 22.618 kreveta^[21], [1 krevet na 171 stanovnika (popis stanovništva 2021.)].

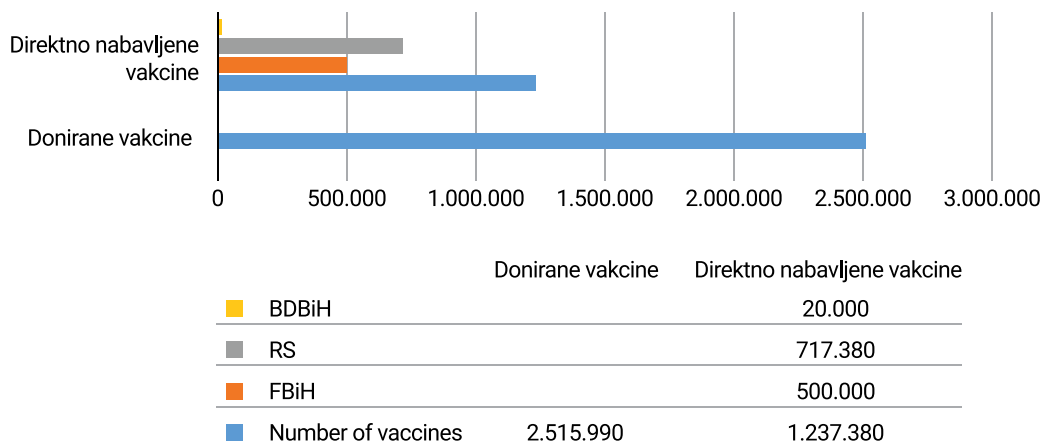
Srž problema već narušenog zdravstvenog sistema u BiH isplivala je na površinu 5. marta 2020. godine, kada je i zvanično zabilježen prvi slučaj infekcije SARS-CoV-2^[22]. Kako bi se spriječilo dalje širenje virusa, 16. marta Vijeće ministara BiH^[23] i Vlada FBiH^[24] i 31. marta Vlada BD BiH^[25] proglašavaju stanje prirodne nesreće, a 28. marta vanredno stanje proglasila je Vlada u entitetu RS^[26]. To je značilo i donošenje odgovarajućih zdravstvenih i socio-ekonomskih mjera koje su usvojile nadležne institucije u BiH (Vlada FBiH, Vlada RS i Vlada BD BiH) kroz uspostavljeni krizni štab (Krizni štab Federalnog ministarstva zdravstva, Republički štab za vanredne situacije entiteta RS i Štaba za zaštitu i spašavanje BD BiH).

Slika 2 – Smrtni slučajevi u BiH^[27] ^[28] ^[29] ^[30]

I pored brojnih mjera u 2020. i 2021. godini u BiH je umrlo ukupno 92.930 osoba, od čega je 13.428 ili 14% umrlo od posljedica COVID-19. Kada se uspoređi broj umrlih, mortalitet od posljedica COVID-19 u 2020. godini iznosio je 9%, dok je u 2021. taj procent porastao na 19%. Ova brojka govori da je u 2021. godini 1 od 5 smrtnih slučajeva u BiH bio rezultat COVID-19. Skok mortaliteta izaziva sumnju u systemske odluke i način upravljanja pandemijom nadležnih nivoa vlasti u BiH, kao i da li se stanovništvo zaista pridržavalo mjera koje su donijele vlasti. Ukupan broj umrlih u BiH od COVID-19 do 15. februara 2023. godine iznosi 16.265^[31] što BiH čini četvrtom zemljom u svijetu po broju umrlih od COVID-19 na milion stanovnika^[32]. Dan sa najviše zaraženih u BiH bio je 19. januar 2021. (3.342^[33]), a 30. mart 2021. se vodi kao dan sa najviše umrlih (99^[34]).

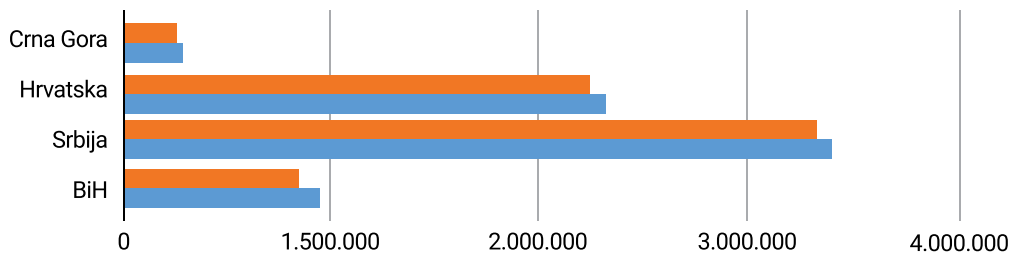
Kada je riječ o ličnoj zaštitnoj opremi (LZO), ona je na početku epidemije bila deficitarna u zdravstvenim ustanovama. Zahvaljujući donacijama EU, UN, SZO, UNDP, SAD i brojnih evropskih i azijskih zemalja, situacija sa medicinskom opremom i LZO se stabilizirala^[35]. Početni deficit sa LZO vlasti u BiH su iskoristile kako bi netransparentno vršile nabavku iste od firmi koje prethodno nisu imale iskustvo u nabavci LZO i koje se ne nalaze u javnom registru prodavača medicinskih sredstava Agencije za lijekove. Zbog vanredne situacije, institucije su nabavke provodile po ubrzanim procedurama, bez aktivne konkurencije, ali su u tom procesu primijećene brojne zloupotrebe, na šta je upozoravala i Agencija za javne nabavke BiH. Medicinska oprema i LZO su nabavljeni od kompanija koje se bave nepovezanim sektorima kao što su građevinarstvo, poljoprivreda, turizam, proizvodnja namještaja itd.

Slika 3 – Vakcine u BiH

Po istom obrascu su nabavljene vakcine i respiratori. Najveći broj vakcina u BiH isporučen je putem donacija iz drugih zemalja (2.515.990), a najveće donacije stigle su iz Austrije (498.800), Poljske (328.770) i Bugarske (308.570). Direktnom kupovinom Vlada RS (Sputnik V – 397.380, Sinopharm – 320.000), Vlada FBiH (Sinopharm – 500.000) i Vlada BD BiH (Sinopharm – 20.000) obezbijedile su ukupno 1.237.380^[36] vakcina.

Dio vakcina koje je direktno nabavila Vlada FBiH (500.000 Sinopharm) bio je opterećen netransparentnošću postupka nabavke. Vlada FBiH je prilikom provođenja ove nabavke izbjegla Zakon o javnim nabavkama BiH, pravdajući to hitnom mjerom, iako je proces nabavke vakcine trajao više od tri mjeseca, što je u suprotnosti sa zakonskim odredbama koje definišu izuzeće od postupka javnih nabavki zbog hitnosti. Uz to, na navedeni ugovor je stavljena oznaka tajnosti u periodu od 10 godina. Pored toga, postoje autori koji su ukazivali da je isporuka kineskih vakcina kasnila zbog diplomatskog postupanja zvaničnika BiH u osudi kršenja ljudskih prava Ujgura, ali i zbog obustave energetskog projekta Blok 7 u Tuzli (FBiH) u kojoj je učestvovao kineski konzorcij.^[37] S druge strane, kineske vlasti su na vrijeme isporučile sve naručene doze u entitet RS. Time se BiH pridružila onim zemljama na koje su kineske vlasti vršile pritisak da ostvare druge vanjskopolitičke ciljeve^[38]. Kada je u pitanju vakcinacija stanovništva, najmanje jednu dozu u BiH primilo je 943.394 lica ili 26,7% stanovništva (popis stanovništva 2013. godine), a potpuno je cijepljeno 846.080 ili 24% građana (popis stanovništva 2013. godine). Uspoređivanjem podataka iz susjednih zemalja može se utvrditi da je stanovništvo BiH primilo najmanje vakcina protiv COVID-19.

	BiH	Srbija	Hrvatska	Crna Gora
■ Procenat populacije potpuno vakcinisanih	24%	50%	58%	41%
■ Potpuno vakcinisano stanovništvo	846.080	3.321.282	2.244.181	254.431
■ Populacija vakcinisana sa barem jednom dozom	943.394	3.395.427	2.317.461	272.672

Slika 4 – Vakcinacije po zemljama^{[39] [40] [41]}

Zaključci i preporuke

Nedostatak koordiniranog proporcionalnog odgovora, državne institucije koje samostalno izdaju naredbe bez unutardržavne koordinacije, nepoštovanje ljudskog dostojanstva, nedostatak pažnje prema potrebama najugroženijih osoba i brojni skandali u postupku javnih nabavki označili su odgovor vlasti u BiH na epidemiju COVID-19. Uvođenje različitih vidova ograničenja i mjera podrazumijevalo je da su, u različitom stepenu i različitim ostvarivanjem u praksi, prava i slobode građana BiH bile ozbiljno ugrožene i ograničene relativno dugo vremena. Mjere koje su se provodile bile su prilično restriktivne i pokazale su se u izvjesnoj mjeri djelotvornim u suzbijanju širenja virusa i ispunile su, opet u određenoj mjeri, obaveze osiguranja prava na zdravlje u zemlji. Međutim, nametnuta ograničenja nisu bila zasnovana na naučnim podacima, niti su uzete u obzir manje restriktivne mjere, a često ograničenja nisu bila vremenski ograničena, što je rezultiralo kršenjem ljudskih prava. Ublažavanje mjera sprovedeno je na isti način kao i usvajanje ograničenja, pa je uslijed toga poraslo nepovjerenje stanovništva prema vlastima.

Određeni problemi su postojali i zbog činjenice da građani često nisu znali gdje da nađu relevantne informacije zbog erupcije „klikbejt medija“ i grupa na društvenim mrežama koje promoviraju supernauku, a povjerenje u državne informacije nije bilo na najvišem mogućem nivou^[42].

Poseban problem u cjelokupnoj situaciji oko pandemije COVID-19 u BiH je i vrlo upitna zakonitost i ustavnost odluka koje su donosili organi na različitim nivoima, kao i nedostatak ograničenog vremenskog trajanja za pojedine odluke, što uz prekoračenja ovlaštenja i neproporcionalno ograničenje uživanja ljudskih prava predstavlja veoma veliko pravno i faktičko kršenje zakona i ustava u BiH, kao i uzimanje previše vlasti u svoje ruke od strane državnih organa, a nauštrb građana. U svjetlu navedenih rezultata i u cilju boljeg odgovora na pandemiju u budućnosti, vlasti u BiH trebale bi razmotriti sljedeće preporuke:

- Koordiniran pristup donošenju mjera na državnom i entitetskom nivou
- Objedinjavanje i transparentnost svih relevantnih informacija na jednom mjestu i lak pristup relevantnim pravilima i smjernicama koje izdaju nadležni organi
- Ažuriranje postojećeg nacionalnog plana pripravnosti i kontrole pandemije gripa u BiH, koji nije ažuriran u proteklih 14 godina - od 2009. godine, kada je kreiran i usvojen

- Izvršna vlast treba da usvoji mehanizme proaktivne i transparentne komunikacije sa građanima tokom krize. To je način stvaranja prednosti koja se neće postići ako vlast odluči da uvijek brani svoj rad, odnosno da ne prizna svoje greške^[43]. Vlada treba da održava sigurnost informacija, da omogući pristup informacijama, da usmjerava proces komunikacije, da koristi različite adekvatne kanale komunikacije, da bude dostupna svim medijima i javnosti i da održava vezu sa njima.
- Dijalog i inovativna saradnja vlasti sa poslovnim sektorom, civilnim društvom, građanima, medijima itd.
- Kad god je to moguće, povećati transparentnost ugovaranja javnih nabavki i informiranja o procesu implementacije ugovora
- U krizama je potrebno voditi računa o osjetljivim i marginaliziranim kategorijama građana, među kojima su i žrtve nasilja, i u skladu sa tim donijeti mjere i preporuke za djelovanje. S tim u vezi, predstavnike centra za socijalni rad treba uključiti u krizni štab kako bi mogli dati preporuke koje neće dodatno ugroziti marginalizirane grupe građana.

Napomene

1. Worldometers info, internet stranica, <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
2. Fond Ujedinjenih naroda za djecu u vanrednim situacijama, internet stranica <https://www.unicef.org/montenegro/price/%C5%A1ta-treba-da-znate-o-vakcini-protiv-covid-19>
3. Svjetska zdravstvena organizacija, Internet stranica <https://covid19.who.int/region/euro/country/ba>
4. RTS, novinski članak, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3138/koronavirus-u-svetu/4257556/vakcinesputnjik-banjaluka.html>
5. Raskrinkavanje.ba, novinski članak, <https://raskrinkavanje.ba/analiza/influenseri-i-dalje-dije-medicine-savjete-na-drustvenim-mrezama-sto-je-jos-gore-ljudi-ih-slusaju>
6. Raskrinkavanje.ba, novinski članak, https://raskrinkavanje.ba/analiza/netacne-tvrdenje-o-rekordnim-brojevima-novozarazenih-koronavirusom?fbclid=IwAR0kN4ZDKNvam_aL-81vCPR7EDlv4GOGcPRO0cXRLPsBoIKNCjO--9d4pdq0
7. CEOWORLD magazine Health Care Index, <https://ceoworld.biz/2021/04/27/revealed-countries-with-the-best-health-care-systems-2021/>
8. FBiH čini 10 federalnih jedinica, odnosno kantona koji imaju ustav, skupštinu, vladu koja vrši niz nadležnosti, kao i nadležnosti koje dijele sa Federacijom (zdravstvo, socijalna zaštita, pravosuđe)
9. BDBiH je posebna administrativna jedinica u BiH koja ne pripada entitetu FBiH, niti entitetu RS, već državi BiH, odnosno u administrativno-pravnom smislu je kondominijum oba entiteta.
10. Martić, M., Đukić, O.(2017), *Sistemi zdravstvene zaštite u BiH – finansijski izazovi i opcije za reformu*, Sarajevo, Friedrichebert stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/14125.pdf>
11. Ibid
12. Zavod za javno zdravstvo FBiH, Dopis
13. Institut za javno zdravstvo Republike Srpske, https://www.phi.rs.ba/pdf/publikacije/Zdravstveno_stanje_stanovnistva_u_2020_godini-WEB.pdf
14. Odjeljenje za zdravstvo i ostale usluge Vlade Brčko distrikta, Dopis
15. Institut za javno zdravstvo entiteta RS nije odgovorio na dopis i brojne pozive da dostave informacije
16. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2021*, <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>
17. Hrvatski zavod za javno zdravstvo, *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2021. godinu*, <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2023/02/HZJZ-HZSLJ-2021.pdf>
18. Federalni zavod za statistiku FBiH, *Popis stanovništva 2013*, <https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/konacni-rezultati-popisa-2013/>
19. Zavod za javno zdravstvo FBiH, Dopis

20. Institut za javno zdravstvo Republike Srpske, https://www.phi.rs.ba/pdf/publikacije/Zdravstveno_stanje_stanovnistva_u_2020_godini-WEB.pdf
21. Hrvatski zavod za javno zdravstvo, *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2021. godinu*, <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2023/02/HZJZ-HZSLJ-2021.pdf>
22. Svjetska zdravstvena organizacija, web stranica <https://covid19.who.int/region/euro/country/ba>
23. „Službeni list BiH“ <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/bTsBUE4N5GM=>
24. Vlada FBiH <https://app.covid-19.ba/files/d00d69450877930deca5717b6bfadd22.pdf>
25. Vlada RS, <https://koronavirususrpskoj.com/uvvedeno-vanredno-stanje/>
26. Paragraf, saopštenje za novinare <https://www.paragraf.ba/sluzbena-glasila/arhiva-sluzbenog-glasnika-brcko-distrikta-bih.html> (12/20, 31.3.2020)
27. Eskić-Pihljak A, Knežević G., Ćorović R., (2021), *Žene i muškarci*, Agencija za statistiku BiH, Tematski bilten, Sarajevo. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/FAM_00_2021_TB_1_EN.pdf, str. 3
28. Ćorović R., Škobić J., Kondo A., (2021), *Demografija*, Agencija za statistiku BiH, Tematski bilten, Sarajevo. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/DEM_00_2021_TB_1_BS.pdf, str. 53
29. Svjetska zdravstvena organizacija, web stranica <https://covid19.who.int/region/euro/country/ba>
30. Ibid
31. Svjetska zdravstvena organizacija, web stranica <https://covid19.who.int/region/euro/country/ba>
32. Worldometers info, internet sajt <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
33. Svjetska zdravstvena organizacija, web stranica <https://covid19.who.int/region/euro/country/ba>
34. Ibid
35. Faktor, Saopštenje za novinare, <https://www.faktor.ba/vijest/faktor-istrazuje-koliko-je-bih-dobila-donacija-za-borbu-protiv-koronavirusa-i-kako-su-one-dijeljene/87374>
36. Ministarstvo civilnih poslova BiH, Dopis
37. Plevljak, B. (2022) *Overview of the authoritarian influence in Bosnia Herzegovina (Pregled autoritativnog utjecaja u Bosni i Hercegovini)*, Centar za sigurnosne studije, Sarajevo.
38. Aspinall E., (2021) *The Rise of Vaccine Diplomacy (Uspon vakcinalne diplomatije)*, British Foreign Policy Group, London. <https://bfpgrp.co.uk/2021/07/the-rise-of-vaccine-diplomacy/>
39. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2021*, <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>
40. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, *Popis stanovništva 2022*, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/HTML/G20221350.html>
41. Zavod za statistiku Crne Gore, *Popis stanovništva 2011*, [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)

Centar za sigurnosne studije - BiH

Centre for Security Studies - BH